

ПРО СТРУКТУРУ УРБАНІЗОВАНИХ ЛАНДШАФТІВ

Тимуляк Л.М.

Урбанізовані території з позицій ландшафтного підходу розглядаються багатьма дослідниками. У їх працях вказується на важливе значення ландшафтних умов у формуванні, розвитку і функціонуванні міст. Однак залишаються відкритими питання, до якої міри зберігається ландшафтна структура території під міською забудовою та які визначення доцільніше застосовувати для її опису.

Ключові слова: міський ландшафт, урбанізація, ландшафтна структура, антропогенна трансформованість.

В наш час урбанізаційний вплив на природне середовище стає особливо інтенсивним: спостерігається виражена концентрація міського населення, збільшення темпів росту міст, трансформація природних ландшафтів урбанізованих територій. Процес урбанізації супроводжується докорінною перебудовою природних компонентів (включаючи літогенну основу ландшафту), частим порушенням прямих та зворотних зв'язків й інваріантних станів елементарних ПТК. Як наслідок, в урбанізованих ландшафтах часто виникають надзвичайні ситуації як природного, так і техногенного походження. Передбачати такі ситуації, раціонально усувати їх наслідки, а також вирішувати певні проблеми, пов'язані із плануванням міської забудови, оптимізацією функціональної структури міста можна лише за умови врахування ландшафтної структури території, зайнятої міським поселенням. Саме цим обумовлено зосередження уваги ландшафтознавців на проблемах урбанізованих територій вже понад півстоліття.

На доцільність комплексного фізико-географічного дослідження міст і проблему перетворення ландшафтів забудованих територій вказував ще у 50-х рр. ХХ ст. В.В.Покшишевський. Він зазначав, що у містах виникають нові взаємозв'язки між компонентами ландшафту. При цьому компоненти ландшафту, будучи досить сильно зміненими людською діяльністю, не перестають розвиватись за фізико-географічними законами і повинні досліджуватись тими ж методами, що і природні ландшафти [12, с.177]. У поняття міського ландшафту дослідник включав весь комплекс сильно змінених людиною природних компонентів, зазначаючи, що з точки зору ступеню антропогенної змінності міський ландшафт є крайнім вираженням культурного ландшафту. Аналіз міських ландшафтів повинен здійснюватись шляхом глибокого вивчення природної складової ландшафтних комплексів міста. В.В.Покшишевський також наголошував на необхідності створення типології міських ландшафтів.

Автор однієї із таких типологій, А.С.Крюков [10], характеризував міста не просто як нові матеріальні форми, не властиві для первинного ландшафту, але і як важливий чинник перебудови напрямку подальшого розвитку території. Адже ландшафти міст формуються не тільки завдяки впливу природних умов на елементи міста, але і внаслідок зворотного впливу елементів міста на природне середовище. За А.С.Крюковим, будівлі, промислові підприємства, транспорт тощо виконують у

місті функції компонентів ландшафту. Наприклад, чергування вулиць і будівель характеризується як антропогенний рельєф [10, с.7]. Однак невірно було б аналізувати структуру міських ландшафтів шляхом їх аналогії з природними, оскільки міське господарство, робота промислових підприємств по-особливому впливають на оточуючу територію. Отже, міські ландшафти, незважаючи на велику складність їх сучасної структури, все-таки характеризуються наявністю природного ландшафтного фундаменту. Як пише А.С.Крюков, у даному випадку можна застосовувати систему усталених у ландшафтознавстві таксономічних одиниць. Однак, посилаючись на Ф.М.Мількова, котрий вважав недоцільним використання термінів «ландшафт», «урочище», «фація» у міському ландшафтознавстві, він пропонує таксономічну одиницю, яка відповідає урочищу природного ландшафту, називати **типом місцевості**. Всередині типу місцевості слід виділяти **ландшафтні відмінності** або **містобудівні фації**, які відповідають фаціям незабудованого ландшафту [10, с.25]. Тип місцевості визначатиметься за геолого-геоморфологічними ознаками, а ландшафтні відмінності або містобудівні фації – за характером антропогенного впливу на природу.

Іншої точки зору щодо структури забудованих ландшафтів дотримується Я.Р.Дорфман [5]. Території із єдиною планувальною структурою, історичним розвитком, середньою поверховістю забудови, які приурочені до однакових форм рельєфу та ґрунтових умов, він називає **масивами**. Розміщені поряд і функціонально об'єднані кілька масивів утворюють **групу масивів**, а щільно розміщені масиви – **райони міської забудови**. Дрібніші територіальні одиниці площею декілька десятків гектарів названо забудованими **ділянками**.

К.І.Геренчук розглядав міські природно-антропогенні системи як своєрідні ландшафтно-архітектурні комплекси, які класифікуються за будівельними та архітектурними критеріями [1]. Ландшафтно-архітектурні комплекси, як правило, неодноразово повторюються у міському ландшафті. Прикладами їх є житлові, промислові, паркові тощо. Автор розмежовує поняття «природний ландшафт» і «міський ландшафт»: територія великого міста може поширюватись на декілька природних ландшафтів, але утворює єдиний міський ландшафт. Отже, і територіально, і за змістом ці поняття не співпадають.

При розгляді міських ландшафтів як підкласу селітебних, Ф.М.Мільков, залежно від збереженості біоти, поверховості забудови і «кам'янистості», виділяє чотири їх типи: садово-парковий, малоповерховий, багатоповерховий, заводський. Для їх систематики пропонує використовувати архітектурно-будівельні терміни - **мікрорайон, масив, ділянка** [11].

Ф.В.Тарасов розуміє міський ландшафт як «заново виниклу систему зв'язків між компонентами, в тому числі і антропогенними та елементарними міськими ландшафтами різних рівнів» [14, с.61]. Як структурні одиниці міського ландшафту він виділяє **ділянки, масиви, мікрорайони і мікрозони** (за термінологією планувальників). Називати елементарні міські ландшафти фаціями, урочищами, місцевостями, на думку Ф.В.Тарасова, не коректно, оскільки вони є якісно новими природно-техногенними утвореннями.

С.В.Какарека [7] при розгляді урбанізованих ландшафтів також не виділяє фацій, урочищ і місцевостей, вказуючи на домінуючу в них роль техногенезу.

Цих поглядів дотримується і Ю.Г.Тютюнник, який наголошує на тому, що компонентом ландшафту, органічною його частиною є будь-який матеріальний об'єкт на Землі, незалежно від його походження, а технічні об'єкти та інженерні споруди в урбанізованих ландшафтах стають головними, ландшафтоформуючими [15, 16].

А.Г.Ісаченко, розглядаючи структуру змінених людиною ландшафтів, наголошує, що навіть істотно змінений людиною ландшафт залишається частиною природи, природною системою і в ньому продовжують діяти природні закономірності. На його думку, антропоцентричний погляд на природу взагалі і на геосистеми зокрема не сприяє конструктивному підходу до пізнання антропогенних трансформацій ландшафтів. Техногенні чи антропогенні об'єкти з позицій ландшафтознавства доцільно вивчати у системі природних зв'язків, розглядаючи їх як аналог природних компонентів ландшафту. У межах міста ландшафтознавця перш за все мають цікавити не архітектурні ансамблі чи комунально-побутове господарство, а природні процеси, що виникають в результаті взаємодії забудови із геосистемами, які її містять [6].

Відповідно, І.С.Круглов застосовує ландшафтний підхід до вивчення не тільки природних, але і антропогенних компонентів міського середовища. Забудову він розглядає як аналог компонента ПТК і характеризує її за допомогою ландшафтних параметрів. Вказуючи на порушення структури міських ПТК на рівні фацій, І.С.Круглов зазначає, що інваріантність ландшафтно-структури в місті спостерігається на рівні урочищ, які він вважає найменшими таксонами, що формують природний каркас забудованих територій. При цьому місто розглядається як ділянка природного ландшафту або декількох ландшафтів, які перетворені процесом урбанізації [9].

Близької позиції дотримуються у своїх дослідженнях М.О.Фалолєєва [17] та В.М.Гуцуляк [2]. Місто розглядається В.М.Гуцуляком як урбанізований територіальний комплекс із переважанням антропогенно-техногенного покриву. Воно виступає як ділянка природного ландшафту, яка сильно трансформована забудовою, комунікаціями тощо, у межах якої, в результаті складної взаємодії природних і антропогенних компонентів і елементів, формуються специфічні ландшафтно-антропогенні комплекси різних таксономічних рангів – **функціональні зони, антропогенні місцевості, техногенні урочища та техногенні ланки**. При виділенні ландшафтно-функціональної зони враховується однотиповість природної основи і напрямок господарської діяльності. Техногенна ланка – елементарна морфологічна одиниця, що виділяється в межах урочищ і характеризується одним видом функціонального навантаження.

На думку П.Г.Шищенка [18], природний ландшафт у процесі урбанізації видозмінюється в ландшафтно-містобудівну систему, що перетворює сучасні урбанізовані ландшафти на природно-антропогенні системи різних ступенів освоєності і трансформації.

О.Ю.Дмитрук, автор детально опрацьованої методики ландшафтного аналізу урбанізованих територій [4], розглядає місто як складну **ландшафтно-архітектурну систему (ЛАС)**, яка визначається як територіальна єдність з особливим характером організації, функціонування, керування і розвитку. ЛАС складається із ландшафтно-архітектурних одиниць нижчих рівнів: **ландшафтно-архітектурних елементів (ЛАЕ)** – однорідних просторів із певним складом біогоризонтів і одним елементом антропогенного освоєння; **ландшафтно-архітектурних груп (ЛАГ)** – кількох функціонально пов'язаних ЛАЕ; **ландшафтно-архітектурних масивів (ЛАМ)** – поєднань ЛАГ, які періодично повторюються; **ландшафтно-архітектурних комплексів (ЛАК)** – просторових поєднань ЛАМ, що утворюють планувально-видову єдність.

О.О.Кернична, аналізуючи індустріально-урбанізовані території, теж розглядає місто як сукупність ландшафтно-архітектурних систем [8].

Про зникнення ландшафтних комплексів рівня фацій, урочищ, типів місцевостей у місті пишуть і Г.І.Денисик та О.І.Бабчинська. Вони вказують на те, що антропогенний чинник в містах виступає основою ландшафтогенезу, а ландшафтні комплекси втрачають здатність до саморозвитку і в такому стані штучно підтримуються людиною [3].

Проте досвід спостережень за фрагментами міських забудов, які з тих або інших причин залишилися без повсякденного догляду, вказує на те, що і тут починаються процеси, спрямовані на руйнування антропогенних елементів міської інфраструктури, встановлення порушених міжкомпонентних зв'язків і самовідновлення природного рослинного покриву, зокрема лісових ценозів, порушених діяльністю людини. Особливо яскраво, на жаль, це виявляється протягом двох останніх десятиліть у м.Прип'ять [12], яке було повністю евакуйоване і залишилося без догляду після аварії на Чорнобильській АЕС.

Таким чином, ландшафтний підхід до вивчення міста використовується у працях багатьох дослідників, однак донині залишається актуальною задача опрацювання єдиних, загальноприйнятих уявлень про структуру і функціонування урбанізованих ландшафтів у взаємозв'язку із природною ландшафтною структурою території.

Досвід ландшафтних досліджень міських територій дає підстави вважати, що в урбанізованому ландшафті, незважаючи на його значну антропогенну трансформованість, все ж зберігаються взаємозв'язки між природними компонентами. Найявність таких взаємозв'язків забезпечує цілісність урбанізованого ландшафту, певний рівень його стійкості щодо антропогенного навантаження і навіть здатність до самовідновлення у випадку зменшення цього навантаження. Ці обставини визначають функціонування урбанізованого ландшафту, і вони мають бути враховані при дослідженні ландшафтною структури території міста.

Очевидно, що не зважаючи на складний, поліфункціональний характер міської забудови, в урбанізованому ландшафті зберігаються також визначені для природного ландшафту три рівні просторової диференціації його морфологічної структури, які в цілому відповідають схемі «фація – урочище – місцевість».

При розгляді структури урбанізованих ландшафтів, у більшості дослідників простежується певна відповідність морфологічних одиниць, які вони виділяють у ландшафтній структурі міста, до традиційних морфологічних одиниць ландшафтів територій, не настільки сильно трансформованих антропогенною діяльністю. Так, наприклад, ландшафтні відмінності або містобудівні фації [10], ділянки [5], техногенні ланки [2], ландшафтно-архітектурні елементи [4] тощо можна розглядати за рангом як аналоги фацій; типи місцевості, масиви, техногенні урочища, ландшафтно-архітектурні масиви відповідають урочищам; група масивів і райони забудови, антропогенні місцевості, ландшафтно-архітектурні комплекси приурочені до місцевостей тощо.

Оскільки всі сучасні ландшафти певною мірою трансформовані діяльністю людини, при їх дослідженні вже не доводиться говорити про суто природні комплекси. У зв'язку з цим, на нашу думку, при дослідженні ландшафтної структури міських територій доцільніше зупинитись на згаданій вище системі морфологічних одиниць «фація – урочище – місцевість», які в межах урбанізованих територій відобразатимуть також і відповідне антропогенне навантаження.

Список літератури:

1. Геренчук К.И. Городское ландшафтоведение, его содержание и задачи // Антропогенные ландшафты центральных черноземных областей и прилегающих территорий: Материалы регион. конф. – Воронеж, 1972. – С. 10-12.
2. Гуцуляк В.М. Ландшафтно-геохімічна екологія: Навч. посібник. – Чернівці: Рута, 2001. – 248 с.
3. Денисик Г.І., Бабчинська О.І. Селитебні ландшафти Поділля. Вінниця: Теза, 2006. – 256 с.
4. Дмитрук О.Ю. Методика ландшафтного аналізу урбанізованих територій (на прикладі міста Києва): Автореф. дис... канд. геогр. наук. 11.00.11 / Київський університет ім. Т.Шевченка. – К., 1993. – 22 с.
5. Дорфман Я.Р. Ландшафтно-географическая характеристика города Черновцы и его пригородного района: Автореф. дис... канд. геогр. наук. – Львов, 1966. – 19 с.
6. Исаченко А.Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование: Учеб. – М.: Высш. шк., 1991. – 366 с.
7. Какарека С.В. Об исследовании структур городских ландшафтов // География и природные ресурсы. – 1995, №4. – С. 112-117.
8. Кернична О.О. Ландшафтний аналіз індустріально-урбанізованих територій (на прикладі міста Дніпропетровська): Автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2002. – 19 с.
9. Круглов И.С. История, современное состояние и перспективы освоения природных территориальных комплексов города Львова и окрестностей: Автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.01 / Институт географии АН Украины. – К., 1992. – 22 с.
10. Крюков А.С. Типология ландшафтов городов / Вопросы географии городов. – Волгоград, 1967. – С. 3 – 30.
11. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты: Очерки антропогенного ландшафтоведения. М.: Мысль, 1973. – 224 с.
12. Петров М.Ф. Формирование лесных растительных группировок в населенных пунктах Чернобыльской зоны отчуждения / Сборник научных трудов ИЛ НАН Беларуси, в. 62, 2005. - С. 243-245.
13. Покшишевский В.В. О некоторых задачах комплексных физико-географических исследований городов / Вопросы географии, 1952. – Вып. 28. – С. 177 – 191.
14. Тарасов Ф.В. Городские ландшафты (вопросы теории и практики) / Вопросы географии, 1977. – Сб. 106. – С. 58-64.

ПРО СТРУКТУРУ УРБАНИЗОВАНИХ ЛАНДШАФТІВ

---

15. Тютюнник Ю.Г. О сущности урбанизированного ландшафта // География и природные ресурсы, 1995. – № 4. – С. 149-156.

16. Тютюнник Ю.Г. Объекты индустриальной культуры и ландшафт. – К.: Издательско-печатный комплекс Ун-та «Украина», 2007. – 152 с.

17. Фалолеева М.А. Пространственная структура городских ландшафтов и оценка их экологического потенциала (на примере г. Минска): Автореф. дисс...канд. геогр. наук: 25.00.23 / Белорусский гос. ун-т. – Минск, 2004. – 19 с.

18. Шищенко П.Г. Принципы и методы ландшафтного анализа в региональном проектировании. – К.: Фитосоцицентр, 1999. – 284 с.

Тимуляк Л.Н. О структуре урбанизированного ландшафта.

Урбанизированные территории многими исследователями рассматриваются с позиций ландшафтного подхода. Их работы констатируют важность ландшафтных условий для формирования, развития и функционирования городов. Тем не менее, вопросы степени сохранения ландшафтной структуры под городской застройкой и целесообразности использования терминов «фация», «урочище», «местность» для характеристики урбанизированной территории остаются нерешенными.

Ключевые слова: урбанизированный ландшафт, городской ландшафт, урбанизация, ландшафтная структура, антропогенная трансформированность.

L. Tymuljak On the structure of the urbanized landscapes.

The urbanized territories are considered by many scientists from position of the landscape approach. Their works stand importance of the landscape environment in forming, development and operation of cities. Nevertheless there are some questions that remain unsolved: to what extent the natural landscape structure remains untouched under the building expansion and whether there are reasons in using the natural landscape structure terms to characterize the urbanized territories.

Key words: urbanized landscape, city landscape, urbanization, landscape structure, antropogenic transformation.

Статья поступила в редакцию 25.07.2008 г